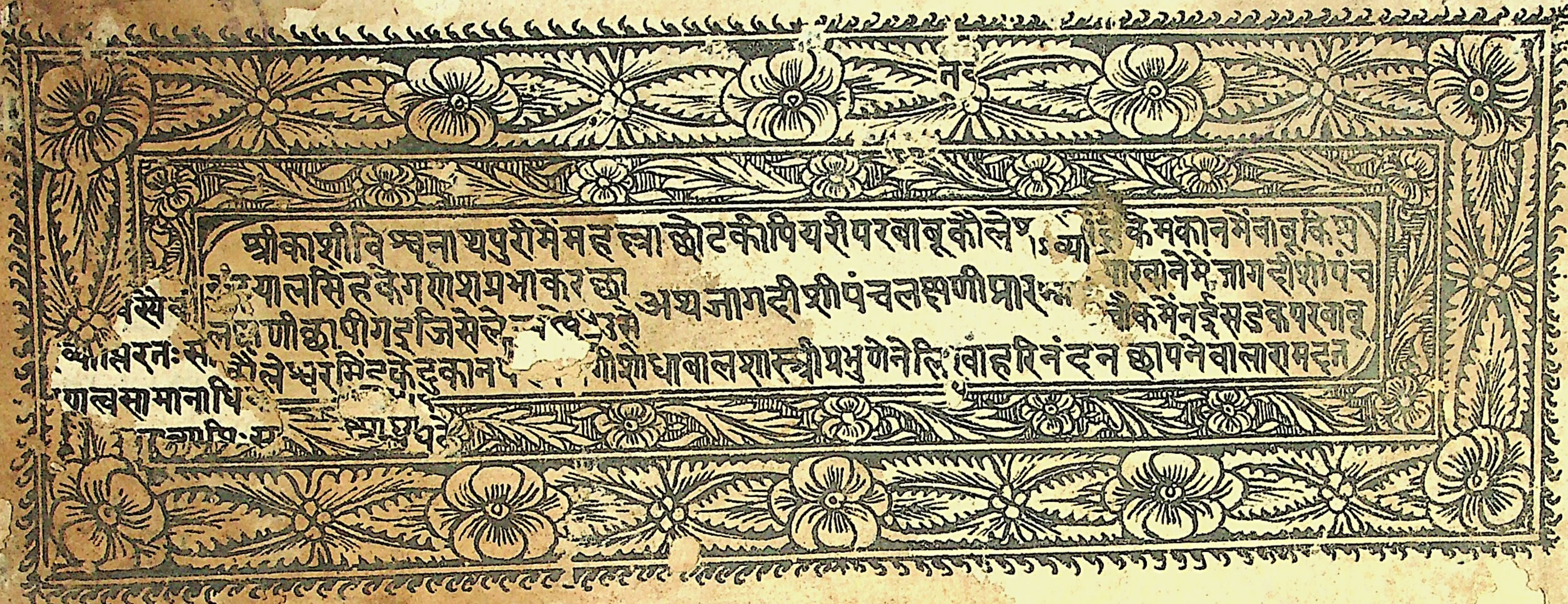


श्रीकाशीविश्वनाथपुरीमेंमहल्लाछोटकीपियरीपरबाबूकौलेश्व ... व्या ... केमकानमेंबाबूकेसु
...यालसिंहकेगणेशप्रभाकरछा ... पारखानेमेंजागदीशीपंच
...लक्षणीछापीगईजिसमेंल ... चौकमेंनईसड़कपरबाबू
... कौलेश्वरसिंहकेदुकान ... गीसोधालालशास्त्रीप्रभुणेनेलि खा हरिनंदन छापनेवालारामदत्त

अथ जागदीशी पंचलक्षणी प्रारंभः

...त्वसामानाधि...

श्रीगणेशाय नमः॥ समारब्धेति॥ समारब्धं यदनुमानप्रामा[illegible]यपरीक्षणं तत्कारणीभूतं यद्व्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादनं तन्निदानं व्याप्तिस्वरू
पनिरूपणमित्यर्थः। तथा च प्रामाण्यव्यवस्थापकोपोद्घातसंगत्या व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमिति भावः। अव्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगीए
तद्वृक्षत्वादित्यादावव्याप्तिरित्यर्थः। इदं च येन रूपेण येन सम्बंधेन च साध्यत्वं तद्रूपावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभावस्य प्रवेशमादृ
त्य। [illegible]निस[illegible]तेपि विशिष्टाभावादिकमादाय दोषो बोध्यः। अव्याप्यवृत्तिसाध्यकेप्याकाशादिहेतावव्याप्त्यभावा

सम[illegible]नुमानप्रामाण्यपरीक्षा[illegible]भूतव्याप्तिग्रहोपायप्रतिपादननिदानं व्याप्तिस्वरूपनिरूपणमारभते
नन्वि[illegible]साध्याभाववदवृत्तित्वस्याव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिमाशंक्याह साध्यवद्भिन्नेति। सा
ध्यवद्भिन्ने यः(दाह॥ सद्धेताविति॥ वृत्तिमद्धेतावित्यर्थः। ननु साध्यवद्भिन्नो यः साध्याभाववा[illegible]साध्याभाववत्पदवैयर्थ्यं साध्यवद्भिन्नावृत्ति
त्वस्यैव सम्यक्त्वात्। नेचावृत्तित्वेन समं साध्यवद्भिन्नस्यान्वयाविवक्षणात्साध्याभाववतासममेव तादात्म्येनान्वयविवक्षणान्न वैयर्थ्य
मिति वाच्यं। तथा सति। साध्यवद्भिन्नात्मको यो मतुबर्थः। संबंधीनद्वृत्तित्व[illegible]सम्यक्त्वेन साध्याभावपदव्यर्थताध्रौव्यात्। अतः सप्तमी
समासे समर्थो व्याचष्टे॥ साध्यवद्भिन्न इति॥ तथा च साध्यवद्भिन्नस्यावृत्तावनन्[illegible]याद्यथासन्निवेशेन वैयर्थ्यम्। साध्याभावे साध्यव राम १
द्भिन्नवृत्तित्वविशेषणं त्वव्याप्यवृत्तिसाध्यकसंग्रहार्थमेवेत्याशयः। साध्यवद्भिन्न[illegible]द्रव्यत्वादिमति धूमादेः सत्त्वादव्याप्तिरसंभवो वा

स्यात्। अतः साध्याभावेति। नच कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादेः संग्रहार्थमधिकरणभेदेनाभावभेदमादायैव लक्षणमिदं कार्यं तथा
च साध्यवद्भिन्नेयो भावस्तद्वृत्तित्वमित्यस्यैव सम्यक्त्वात् साध्यपदं व्यर्थमिति वाच्यं प्रतियोगिना संसर्गेण साध्योयत्वेनैव साध्या
भावस्य प्रवेशः नत्वभावत्वेनापीति न हि यथ्ये शंकानवकाशात्। वस्तुतस्तु स्वप्रतियोगितावच्छेदकसंसर्गेण साध्यवद्भिन्नेवर्तते
यः साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयोऽभावस्तद्वृत्तित्वमर्थः। तथा च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन साध्यीयत्वार्थकस्य साध्यपदस्या
नुक्तौ स्वप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसमवायादिसंसर्गेण वन्ह्यादिमतोऽन्यस्मिन्पर्वतादौ वर्तते यः समवायसंबंधाद्यवच्छिन्नवन्ह्य
भावस्तद्वृत्ति धूमादेः सत्वादव्याप्तिः स्यादतस्तदुपात्तमिति नव्याः केचित्तु व्याप्यवृत्तित्वाऽव्याप्यवृत्तित्वादिरूपविरुद्धधर्माध्यासात्संयो
गाद्यभावस्यैव द्रव्य[illegible]गुणाधिकरणभेदेन भेदो नतु गगनाद्यभावस्यापि मानाभावात् तथा च साध्यवद्भिन्नगगनाद्यभाववति धूमादेः सत्वा
दव्याप्तिरतः साध्यपदमित्याहुः। तन्न द्रव्य[illegible]नाद्यभावे गुणत्वादिसामानाधिकरण्यं नतु द्रव्ये गगनाद्यभावेन यात्वमित्यादिप्रतीत्या
गुणत्वसामानाधि[illegible]रण्य[illegible]भावयोर्विरुद्धधर्मयोः संभवादिति दिक्। न च घटत्व घटाकाशसंयोगान्यतरत्वावच्छिन्नाभाववान् गगन
त्वादित्यत्राव्याप्तिः साध्यवद्भिन्न साध्य घटे वर्तमानस्य गगनादिसंयोगात्मकस्य साध्याभावस्याधिकरणे गगनत्व हेतोः सत्वादिति वाच्यम्। अ
भावाभावस्यातिरिक्ततामते एवैतल्लक्षणाकरणादिति भावः भिन्नत्व इति। द्रव्यनिष्ठसंयोगाभावतो भिन्नत्वेत्यर्थः मानाभावादिति। तथा
चात्राव्याप्यवृत्तिसाध्यकसद्धेतावव्याप्तिरिति भावः॥ हेतोरिति। न च साध्यवत्प्रतियोगिनाकान्योन्याभावस्य केवलान्वयित्वादसंभव एव

वक्तुमुचितो नाव्याप्तिरिति वाच्यं। वन्हिमान् गगनादित्यत्र गगनादिहेतौ लक्षणसंभवात्। तस्यापि सद्धेतुतया स्वयं वक्ष्यमाणत्वादिति भावः
साध्यपदस्य सिद्धिकर्मतत्तद्व्यक्तिपरतया तत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नान्योन्याभावासामानाधिकरण्यरूपपर्यवसितार्थस्य द्रव्यं पृथिवीत्वादि
त्यादावेव लक्षणसंभवात् द्रध[illegible] पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः कथनमित्यपि वदंति तन्न सकलस्य साध्यप्रतियोगिकाभावस्याधिकरणाप्र
सिद्ध्याव्यभिचारिण्यतिव्याप्ति[illegible]रणार्थं यदि साध्याभावस्य विशेषणं साकल्येन तदा वन्हिमान् धूमादित्यादिसद्धेतावव्याप्तिः तत्रापि तन्न हि पक्षा

साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः। क[illegible]संयोगाद्यभावस्य भिन्नत्वे मानाभावादाह साध्यवदिति हेतोः साध्यवत्स्वभिन्न
दृष्टांतवृत्तित्वेनाव्याप्तेराह सकलेति साकल्यं साध्याभाववति साध्ये च बोध्यं साध्याभावे वा साध्यतावच्छेदकाव
च्छिन्नप्रतियोगिताको ग्राह्यः तेन विपक्षैकदेशनिष्ठाभावप्रतियोगिनि व्यभिचारिणि नातिव्याप्तिः न वा नानाव्यक्तिसाध्य
कसद्धेतावव्याप्तिः ९ वृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य तत्तत्सपक्षवृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपस्य वा साध्यप्रतियोगिकाभावस्योभ
स्याधिकरणाप्रसिद्धेरत आह साकल्यं साध्याभाववतीति तथा च साकल्यं न साध्याभावविशेषणमतो नाऽप्रसिद्धिरिति भावः नन्वेवम
पि साध्याभाववन्निखिलांतर्गते महानसादौ वर्तमानस्याभावस्य प्रतियोगित्वं धूमादेर्नास्तीत्यव्याप्तितादवस्थ्यमत आह। साध्ये चे
ति। तथा च सपक्षो महानसादिः न सकलसाध्यस्याभाववान् इत्यदोषः प्रांचस्तु व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिवारणार्थं साध्याभाववति याव

त्वविशेषणेदत्ते एव साध्ये यावत्त्वमव्याप्तिवारकतया सार्थकं भवतीत्यतः साध्याभाववत्त्वेव साकल्यं प्राक्योजयति साकल्यमित्यादिने त्ववनारयंतितन्मं दंसाध्याभाववत्तिसाकल्यानुक्तावप्यतिव्याप्तिवारकतयैव साध्ये साकल्यविशेषणस्य प्रथमतः सार्थक्यसंभवात्। अन्यथागगनारतिधर्मवान्द्रव्यत्वादित्यादौपटत्वादिलक्षणतत्साध्यव्यक्त्यभाववद्गुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगिनिद्रव्यत्वादाव-तिप्रसंगादितिध्येयंननुसाध्यवत्त्वापिद्वित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यसकलसाध्यप्रतियोगिताकाभावस्यसत्त्वादसंभवःकिंचसकल

अव्याप्यवृत्तिसाध्यकव्याप्यवृत्तिसद्धेतावव्याप्तेर्व्यभिचारिणिचाव्याप्यवृत्तावतिव्याप्तेर्वारणायाभावद्वयेप्रतियोगि वैयधिकरण्यत्वंबोध्यंहेत्वभावोपिप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणः तत्प्रतियोगित्वंचहेतुनावच्छेदकरूपेणबोध्यंतेनद्रव्यत्वादौसाध्येविशिष्टसत्तादौनाव्याप्तिः॥ पक्षेतरसाध्यनाम्नासकलसाध्यप्रतियोगि

ताकाभाववत्त्वोनुपस्थापनात्तेनसमंसकलपदस्यकर्मधारयोप्यनुपपन्नइत्यत आहसाध्याभावोवेति। तथाचसाध्याभाववत्त्वेवसाकल्यंदेयंनतुसाध्येपीतिभावः साध्याभाववत्तिसाकल्यप्रयोजनमाहतेनेति। विपक्षैकदेशः कश्चिद्विपक्षः साध्यनिष्ठसाकल्यस्यसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यचविवक्षायाःफलमाह। नवेति। एकव्यक्तिसाध्यकेसकलसाध्योक्तावप्यव्याप्तिरग्रेस्यास्यतीत्याशयेननावेसुकरः॥ अव्याप्यवृत्तीति। कपिसंयोगेनत्वादित्यादावित्यर्थः यद्यप्यग्रेहेत्वभावस्यापिप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नस्यैवनिवेशः

करणीयद्रव्यव्याप्यवृत्तिहेतावप्यव्याप्तिः संभवति। तथापि यथाश्रुतमूलस्य न तत्राव्याप्तिरित्यावेदयितुं व्याप्यवृत्तिहेतूक्तिः। व्यभिचारिणी
ति। एतद्वृक्षत्ववान् कपिसंयोगादित्यादाविदमर्थः। अभाववदिति॥ साध्याभावे हेत्वभावे चेत्यर्थः। अत्र च साध्याभावे प्रतियोगिवैय
धिकरण्यं साध्यताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिनो यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वं तेन धूमाद्यभाववतोऽप्ययःपिंडादेः कालादिसंबंधेन धूमादि
मत्त्वेऽपि नातिव्याप्तिः। हेत्वभावे प्रतियोगिवैयधिकरण्यं तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणत्वघटितं वाच्यं तेनायमा
त्माज्ञानादित्यादौ साध्याभाववतो घटादेर्विषयतया हेत्वभावप्रतियोगिमत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। हेत्वभावोऽपीति। अपिना साध्याभावसमुच्च
यस्तेन विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ नातिव्याप्तिः। यद्यपि साध्याभावोऽपीत्येव क्रमानुरोधादुचितं अपिशब्दादेव हेत्वभावस्य लाभसं
भवात्। तथापि तत्प्रतियोगित्वं चेत्यग्रेतनतत्पदेनानिर्दिष्टहेत्वभावपरामर्शासंभवाद्धेत्वभावप्रतियोगित्वं चेत्यभिधाने च ग्रंथगौरवं
स्यादितीत्थमभिधानम्। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगीति प्रतियोगिपरं प्रतियोगितावच्छेदकताघटकसंबंधेनावच्छेद
कस्य वैशिष्ट्यलाभाय तेन ह्रदादौ कालिकादिसंबंधेन धूमत्वाद्यवच्छिन्नस्य काष्ठादेः संयोगसंबंधेन सत्त्वेऽपि नाव्याप्तिः। तत्प्रतियोगि
त्वं हेत्वभावप्रतियोगित्वं हेतुनावच्छेदकरूपेणेति हेतुनावच्छेदकसंबन्धेनेत्यपि बोध्यम्। तेनात्मभिन्नं द्रव्यत्वादित्यादौ साध्याभाववत्या
त्मनि वर्तमानस्य प्रतियोगितावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणस्य कालिकादिसंबंधावच्छिन्नद्रव्यत्वत्वावच्छिन्नाभावस्य
प्रतियोगित्वेऽपि द्रव्यत्वस्य नातिव्याप्तिः। न च हेतुतावच्छेदकसंबन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्योक्त्यैवातिव्याप्तिवारणसंभवात्। हेतुता

वच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगित्वविवक्षाव्यर्थेतिवाच्यं तथा सति निर्धूमत्वव्याप्यवान् निर्वह्नित्वादित्यादौ निर्वह्नित्व भेदमादायैव लक्ष
णसंभवे निर्धूमत्वव्याप्येत्याद्युत्तरग्रंथे वक्ष्यमाणव्याप्तिलक्षणकृतापत्तेरिति ध्येयं हेत्वभावेपि प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवै
यधिकरण्यविवक्षायाः फलमाह। तेन द्रव्यत्वादाविति। अन्यथा साध्याभाववति गुणादौ विशिष्टसत्ताभावस्य सत्तारूपप्रतियोगिसमाना
धिकरणत्वाद्व्याप्तिरेव स्यादिति भावः अत्र द्रव्यत्वस्य साध्यतायां सकलसाध्याप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरुक्तविवक्षायाप्रतीकारादादि

न वाविशिष्टसत्तात्वादिना तादृशाभावप्रतियोगिनि सत्तादावतिप्रसंगः यत्रैकव्यक्तिकं साध्यं विपक्षो वा तत्र निर्धूम
त्वादिव्याप्यतत्त्वेन साध्ये निर्वह्नित्वादौ चाव्याप्तिः तत्र हेत्वभावस्य वन्ह्यादेः प्रत्येकं यावद्विपक्षावृत्तित्वादत आह सा
ध्यवदिति अत्रान्योन्याभावस्य साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं तु सतिबललभ्यं न हि भवति नीलो घटो घटान्य इति॥

पदं तेन गुणवत्त्वादिसाध्यस्योपसंग्रहः द्रव्येतरासमवेतमात्रं वा प्रकृते द्रव्यत्वमिति ध्येयं॥ हेतुतावच्छेदकरूपेण हेत्वभावप्रतियो
गित्वविवक्षायाः फलमाह। नवेति। सत्त्वादाविति द्रव्यत्वादौ साध्ये इत्यनुवर्तते। यत्रैकव्यक्तिकमिति। तथा च द्रव्यं पृथिवीत्वादित्याद
व्याप्तिः तत्र सकलसाध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः नन्वितोप्यस्वरसात्साध्यसामान्याभावस्यैव निवेशितत्वात्साध्ये साकल्यं न देयमेवेत्यत
आह। विपक्षो वेति। एकव्यक्तिकमित्यनुषज्यते। तथा च यत्रैकव्यक्तिरेव साध्याभाववती तत्र गगनावृत्तिधर्मवान् गगनान्यत्वादित्या

दावव्याप्तिःसाध्याभाववत्तःसाकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः।ननुसाध्यादिभेदेनव्याप्तेर्भेदाद्यत्रैकएवविपक्षस्तत्रतल्लक्षणेसाध्याभाववत्तिसाकल्य
विशेषणंनदेयमशेषत्वरूपंवासाकल्यंनिवेश्यमतोदोषांतरमाह।निर्धूमत्वव्याप्यइति।निर्धूमत्वस्यसाध्यत्वेयत्रैकव्यक्तिकमित्यनेनैवगता
र्थतास्यादतोव्याप्यपर्यंतंनिर्धूमत्वव्याप्यस्यापिस्नेहादेःस्नेहत्वादिनासाध्यत्वेवन्ह्यभाववत्स्यव्यभिचारित्वादसंग्रहोनदोषायेत्यतउ
क्तम्।तत्त्वेनसाध्येइति।निर्धूमत्वव्याप्यत्वेनसाध्यइत्यर्थः।प्रत्येकमिति।तथाचहेत्वभावस्यमहानसीयवन्हेःसाध्याभाववत्सकलांतर्गतपर्वता
घवृत्तित्वादव्याप्तिरितिभावः।अत्रनिरुक्तप्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसाध्याभावव्यापकतावच्छेदकंनिरुक्तवैयधिकरण्या
वच्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वंतद्धर्मवत्वंव्याप्तिरित्युक्तौतुनैषदोषइतिध्येयं।ननुसाध्यवत्प्रतियोगिकान्यतरस्यधूमादिमतिसत्वादव्या
प्तिरतआह।अत्रेति।तथाचसाध्यवत्पदेननिरूढलक्षणयोपस्थापितस्यसाध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगि
ताकस्यान्यपदार्थैकदेशेऽन्यत्वेतादात्म्येनान्वयात्साध्यवतिचविशिष्टसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदासत्त्वान्नव्याप्तिःगुरुधर्म
स्यावच्छेदकत्वोपगमाच्चद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादौद्रव्यत्वत्वविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नभेदाप्रसिद्ध्यानाव्याप्तिरितिभावः।यद्धर्मवि
शिष्टबोधकपदसमभिव्याहारेनान्यादिपदेनोपस्थापितेन्यत्वादौतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वप्रकारेणैवतादात्म्येनान्वयो
ननुतद्धर्माश्रयप्रतियोगिताकत्वेनेत्यत्रव्युत्पत्तौप्रमाणमाह॥नहीति॥तथाचतादृशव्युत्पत्त्यस्वीकारेनीलघटेघटप्रतियोगिकभेद

सत्वान्नीलोघटोघटान्यइत्यपिव्यवहारःस्यादितिभावः।अत्रचद्रव्यंघटान्यदित्यादावप्रयोगात्‌यन्निष्ठप्रतियोगिताकत्वेनान्यादिपदे

नभेदोबोध्यतेनइतिधर्मस्यैवानुयोगितावच्छेदकत्वात् ननएवघटोघटान्यइत्यवारणसंभवात् नीलघटत्वस्यानुयोगितावच्छे
दकत्वपर्यंतानुधावनमितिमंतव्यं नीलोघटोघटान्यइत्येवसम्यक्पाठः तथैवप्रकृतोपयोगित्वसंगतेः घटाद्न्यइतिपाठस्तुसाध्य
वइत्येतत्रपंचमीसमासेलुप्तविभक्तिस्मारितप्रतियोगित्वेप्रकृतस्यर्थतावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्यसंसर्गमर्यादयाभानमाहत्यक
थंचित्संगमनीयः घटःपटोनेत्यादौतुपटपदंप्रत्याय्यपरमेवनतुप्रकृतनइवपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपरं निपातातिरिक्त
स्थलेएवनामार्थयोरभेदातिरिक्तान्वयाव्युत्पन्नतयानञोपस्थापितेभेदेपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसंसर्गेणैवपटस्यान्व
यसंभवात् । पटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वंतुपटत्वमवच्छिन्नत्वंप्रतियोगित्वंचेतित्रितयमेवविशेषणभावापन्नंसंसर्गः न
तुवस्तुगत्यापटत्वावच्छिन्नंयत्प्रतियोगित्वंतन्मात्रंपटोनेत्यत्रपटत्वावच्छिन्नत्वस्याप्यनुभवसिद्धत्वात् अन्यथाप्रतियोगिता
व्यक्तिभिरेवततद्दिशिएवधुपपत्तौपटत्वादेस्तदवच्छेदकत्वमेवनस्यात् मानाभावात् अतएवकेवलान्वयिप्रमेयवन्हिर्नास्तीत्यत्रवन्हि
त्वंतदवच्छिन्नत्वंप्रतियोगित्वंचसंसर्गमर्यादयाभासतइतिस्वयमप्युक्तंइत्थमेवचप्रमेयंनास्तिकंबुग्रीवादिमान्नास्तीत्यादिशाब्दे
धानांसंसर्गकोटावेवप्रतियोगितायाप्रमेयत्वावच्छिन्नत्वावगाहितयाभ्रमत्वंसंसर्गप्रकारसाधारणविशेष्यविशेषणभावस्यैव
भ्रमत्वघटकत्वात् अन्यथास्वरूपसम्बन्धेनप्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगित्वस्यालीकतयाः स्वइतरसंबंधेनप्रमेयस्याभावेधर्मि
ण्यन्वयासंभवेनभ्रमत्वानुपपत्तेः सद्धपरागेणाप्यसतःसंसर्गमर्यादयाभानस्यानंगीकारात् तत्त्वेनपटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबं

पं॰ जा॰ धेन चाभावे प्रमेयस्य सत्त्वेन तादृशसम्बन्धेन भ्रमत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् पटत्वादेरन्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगित्व
५ संबंधेन प्रमेयत्वादिविशिष्टस्यान्वयेनिराकांक्षत्वाच्च। अन्यथा घटवत्यपि घटो नास्तीत्यादेः प्रमाणत्वापत्तेः ननु घटत्वावच्छिन्न
प्रतियोगित्वसम्बन्धेन घटविशिष्टस्य घटविशेषाभावस्य तत्र सत्त्वात् एतेन सत्तासमवायिन्यपि गुणादौ विशिष्टसत्तात्वावच्छिन्नस्य स
मवायेनासत्त्ववत् घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन घटत्वावच्छिन्नवतोपि घटाद्यभावस्य तादृशसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्न
वत्त्वमतः प्रमेयं नास्तीत्यादौ घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंबंधेन प्रमेयत्वावच्छिन्नस्यैवाभावांशे भ्रमत्वमित्यपि प्रत्युक्तं घटत्वादेर
न्वयितानवच्छेदकतया तदवच्छिन्नप्रतियोगिनासम्बन्धेन प्रमेयत्वविशिष्टस्यान्वये निराकांक्षतया तथाशाब्दस्यासंभवादिति
ध्येयम्। नीलो घटो नास्तीत्यादौ तु नीलघटत्वस्यान्वयितावच्छेदकत्वेन तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव संसर्गो ननु नी-
लत्वघटत्वादिप्रत्येकावच्छिन्नप्रतियोगित्वं नीलपटस्य पीतघटस्य वाधिकरणतादृशप्रयोगापत्तापापत्तेः नीलोपलक्षितस्य घटत्व
मात्रस्यान्वयितावच्छेदकत्वे तु घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वमेव तथा संयोगेन घटो नास्तीत्यादौ तु तृतीयाविभक्तेर्नावच्छिन्नत्वम-
र्थः संसर्गीभूतप्रतियोगिताया तदन्वयासंभवात् किंत्ववच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं प्रतियोगित्वमात्रं वावच्छिन्नत्वं संसर्गेण संयो
गादेः तत्रान्वयादेवविशिष्टलाभसंभवात् न चैवं संयोगेन घटाभावस्यैव समवायेन घटविशिष्टद्रव्यत्वाभाववत्तया समवायेन क राम
पाले घटो नास्तीति व्यवहारापत्तिः तृतीयान्तसमभिव्याहारस्थले तद्रूपस्याप्यप्रतियोगित्वस्यैव संसर्गतया व्युत्पन्नत्वात् सम ५

तायावच्छिन्नघटप्रतियोगिताकाभावस्यत्वकपाले विरहात् अस्तु वा घटत्वावच्छिन्नस्यैव संयोगसंबंधावच्छिन्नत्वस्यापि प्रतियोगित्वांशे संसर्गमर्यादयैव भानं तृतीयान्तसमभिव्याहारस्य नियामकत्वात्तु नातिप्रसंगः घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ तु लक्षणयाधिकरणपदमेव घटाधिकरणार्थकं घटपदं तात्पर्यग्राहकं अन्यथानधिकरणपदेनाधिकरणसामान्यभिन्नत्वोक्तौ भूतलेतस्य बाधः स्यात् न च घटान्वितस्यैवाधिकरणभेदस्यात्र नञा बोधनीयः समासांतर्गतनञा पुनरपदार्थमात्रान्वयित्वव्युत्पत्तेः अन्यथा नीलो घटो घट इत्या

नापीति। साध्यसमानाधिकरणं यस्य यदधिकरणानधिकरणं साध्यं न त्वं। साध्यनिष्ठासामानाधिकरण्यप्रतियोगित्वम्। साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमिति यावत्। तदनधिकरणत्वमित्यर्थः। साध्यवद्भिन्नस्य साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकत्वान्न वृत्तौ नातिप्रसंगः॥ ((

दौ नीलघटान्यस्य घटत्वं नीलाप्रमेयः घट इत्यादौ च नीलप्रमेयान्यस्य घटत्वं प्रतीयेत वस्तुतः ससम्बंधिकपदस्थले व्युत्पत्तिवैचित्र्यात्। प्रतियोगितानवच्छेदकं घटानधिकरणं भूतलमित्यादौ घटाद्यन्वितस्यैवाधिकरणादेर्भेदो भासते अन्यत्र त्रिपदतत्पुरुषानुपगमेपि घटस्यनाधिकरणं प्रतियोगितायानावच्छेदकमित्यादौ त्रिपदतत्पुरुषेण विशिष्टलाभसंभवादिति तु परमार्थः पीनः शंखो नास्तीत्यादौ शाब्दबोधस्तु न शंखत्वावच्छिन्नतया प्रतियोगित्वमवगाहते तन्मात्रस्यान्वयितानवच्छेदकत्वात् शंखवत्तया निश्चिते धर्मिण्यपि ताहशः प्रयोगात् परं तु पीनशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गमर्या

पं·जा· द्या प्रतियोगित्वमवगाहनेन ज्ञादिपदानां यद्धर्मविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वो पस्थाप्याभावधर्मिकान्वयबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नप्र
६ तियोगितात्वेन प्रतियोगिना संसर्गकान्वयबोधजनकत्वमुसनेः इयांस्तु विशेषः यद्घटो नास्तीत्यादिशाब्दे सांसर्गिकाप्र
तियोगित्वावगाहिताप्रसिद्धेर्न घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन निरूपितापीनः शंखो नास्तीत्यादौ तु पीनशंखत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेना
प्रसिद्धेनैवेत्यादिकं बहुतरमूहनीयम्॥ इति जागदीशी पंचलक्षणी संपूर्णा॥ श्रीगणाधीशाय नमः॥ साध्यासामानाधिकरण्यपदस्य साध्यव
द्भिन्नवृत्तित्वार्थकत्वे साध्यवैयधिकरण्येत्यादिउत्तरलक्षणेन पौनरुक्त्यापत्तिरतो व्याचष्टे साध्यमसमानाधिकरणं यस्येति तत्त्वमितिपरे
णान्वयः वह्निमात्रस्यैव व्यधिकरणत्वेन धूमसमानाधिकरणत्वात् वह्निमान्धूमादित्यादावव्याप्तेराह। यदधिकरणेति। यदधिकरण
मनधिकरणं यस्येति व्युत्पत्त्या यत्साध्याधिकरणं साध्यानधिकरणं तत्त्वमित्यर्थः तत्र धूमाधिकरणं तु न वह्निसामान्यानधिकरणमतो ना
व्याप्तिरिति भावः ननु घटादिस्वरूपं यत्किंचिद्यदनधिकरणं साध्यीभूतधूमाद्यनधिकरणं तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वं वन्ह्यादे
रप्यतो धूमवान्वह्नेरित्यादावतिव्याप्तिः। यद्यदनधिकरणं तत्तद्व्यक्तित्वानधिकरणत्वोक्तौ तु महागौरवमत आह। साध्यनिष्ठेति
।साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं सद्धेतौरप्यस्तीत्यतः सामानाधिकरण्याभाव उक्तः न च साध्यनिष्ठस्य सामानाधिकरण्याभावस्य
प्रतियोगित्वं सामानाधिकरण्य एव न तु वह्न्यादाविति सद्धेतावतिव्याप्तिः साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगिवृत्तित्वनिरूपकाधिकर जा·प
णवृत्तित्वस्य विवक्षितत्वात् वस्तुनः असमानाधिकरण्यं सामानाधिकरण्यसंबंधेनाभाववृत्तिपरमार्थः। न चैवं द्रव्यं विशि ६

ऽसत्वादित्यादावव्याप्तिःसामानाधिकरण्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वेनसाध्यनिष्ठत्वात्एतदस्वरसेनैववाकल्पान्तरानुसरणादि
त्यपरेनन्वेवमपिवन्हिमान्धूमादित्यादिविषमव्याप्तेहेतावव्याप्तिःमहानसीयवन्हिनिष्ठस्यपर्वतवृत्तित्वाद्यभावस्यप्रतियो
गिभूतंयदाधेयत्वंतन्निरूपकेपर्वतादौधूमादेर्वर्तमानत्वात्साध्यसामान्यनिष्ठाभावप्रतियोग्याधेयतानिरूपकाधिकरण
वृत्तित्वोक्तौचमहागौरवमत आह।साध्यनिष्ठाधेयत्वेति।अत्राधेयत्वंसाध्यताघटकसंबंधेनग्राह्यंतेनरूपवान्महाकालत्वा
दित्यादौसंबंधसामान्येनरूपनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेगगनादौहेतोरवृत्तित्वेपिनातिव्याप्तिःसद्धेतौसाध्यवद्भिन्नवृत्तौनतुसाध्य
निष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणवृत्तित्वमवश्यंहेतुताघटकसम्बंधेनवाच्यमन्यथावन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेस्वावयवेस

साध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासामान्यकत्वमितिनिष्कर्षस्तेनस
नावान्द्रव्यत्वादित्यादौनदोषः॥ समवायादिनाधूमादेःसत्वादव्याप्त्यपत्तेःनथाचसत्तावान्द्रव्यत्वाद्धूमादेत्यादावव्याप्तिःसा
ध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेजात्यादौसमवायेनसंयोगेनवावृत्त्यप्रसिद्धेः।किंचद्रव्यंविशिष्टसत्वादित्यादावव्याप्तिःद्रव्यत्वनि
ष्ठाधेयत्वानिरूपकगुणादिवृत्तित्वस्यविशिष्टसत्तायांसत्वादित्यत आहसाध्यनिष्ठेति।धूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकेजलादौ
वन्ह्याद्यधिकरणत्वाभावसत्वाद्व्यभिचारिण्यतिव्याप्तिरतोव्यापकेतिव्यापकत्वंतुप्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितमेवग्राह्यं।तेन

सि॰जा॰ ८ संयोगेनवन्ह्यधिकरणत्वस्याव्याप्यत्वइतिनयानद्भावस्यतत्प्रायःपिंडइतित्वेपिनातिव्याप्तिःवन्ह्यधिकरणत्वगगनोभयत्वावच्छि
न्नाभावस्यधूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वादितिव्याप्तिस्तुसामान्यपरंतथाचहेतुतावच्छेदकसंबंधाव
च्छिन्नयद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणत्वसामान्याभावत्वेनसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वंतद्धर्मवत्त्वमर्थःते
नवन्हिनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणजलादौकालिकसंबंधेनधूमाधिकरणतायाःसत्वेपिनाव्याप्तिः।नवावन्ह्यधिकरण
त्वाभावस्यापिप्रमेयत्वादिनाधूमनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वव्यापकत्वेप्यतिव्याप्तिःनचहेतुतावच्छेदकसंबंधे
नयद्धर्मावच्छिन्नाभावत्वेनतादृशाधिकरणताव्यापकत्वमित्यस्यैवसम्यक्त्वेऽधिकरणत्वाभावपर्यंतानुप्रवेशोव्यर्थइतिवा
च्यम्।इत्सनियामकसंबंधेनहेतुतायाअव्याप्तिप्रसंगात्तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धेःअस्माकंतुतादृशसंबं
धेनयद्धेतुसंबंधित्वंतस्यस्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादायलक्षणसंभवात्किंचाधिकरणत्वाप्रवेशेवन्ह्या
देःसाध्यत्वेसंयोगादिसंबंधेनरूपादिहेतावतिव्याप्त्यापत्तिःसंयोगेनरूपाद्यभावस्यकेवलान्वयितयावन्हिनिष्ठाधेयत्वनिरू
पकाधिकरणत्वव्यापकत्वादितिभावः।साध्यवद्भिन्नेति अत्रापिसाध्यवद्भिन्नत्वव्यापकाभावप्रतियोग्यधिकरणतासा
मान्यकत्वमितिनिष्कर्षोबोध्यः।तेनसत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादौनाव्याप्तिः॥ननुप्रागुक्तस्यार्थस्यशब्दान्तरेणाभिधानमनुवा राम
दःसचात्रासंभवीसाध्यंयदधिकरणानधिकरणंतत्त्वानधिकरणत्वस्यसाध्यवद्भिन्नवृत्तित्वानधिकरणत्वस्यचप्रा ७

गुक्तस्य साध्यानधिकरणानधिकरणत्वशब्देनाबोधनादत आह। चरमेति। न त्वाधिकरणत्वाभावेन त्वाभावस्याप्रवेशाद्द्य
र्थ्यमसंभवीत्यत उक्तं। अनतिप्रयोजनकत्वेति। तथा च प्रकृतलक्षणवाक्यस्य साध्यं यदधिकरणानधिकरणं तत्त्वाभावे सा
ध्यस्य यदनधिकरणं तद्वृत्तित्वाभाव एव च तात्पर्यात् प्रागभिप्रेतार्थस्य शब्दान्तरेणाभिधानमेवानुवादः स चात्र संभवत्येवे
ति भावः। साध्यमित्यादि। साध्यानधिकरणेत्यादौ मध्यवर्तिनञोऽभ्यासेन चरमाधिकरणत्वांशेन सहान्वयादेव तल्लाभ इ

साध्यवैयधिकरण्यं साध्यवद्भिन्नाधिकरणत्वं। चरमाधिकरणत्वांशस्यानतिप्रयोजनकतया तदपहाय द्वय
मेवोक्त्या अनूद्य दूषयति तदुभयमपीति। साध्येत्यादेः साध्यं यदधिकरणं तत्त्वाभावः। साध्यस्य यदनधिकरणं
तद्वृत्तित्वाभावश्चार्थः ॥

स्याशयः। केवलान्वयिनीति। अव्याप्तिरिति परेणान्वयः अव्याप्तेर्हेतुमाह। साध्यनिष्ठेति
। नानाव्यक्तिसाध्यके चेति मूलोक्तं धूमहेतुमभिप्रेत्य तेन शब्दत्वानुगगनत्वादित्यादौ नानाव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिविरहेऽपि न क्ष
तिः न्यूनतां परिहरति। क्वचिदिति। विशिष्टसत्तावानुजातेरित्यादावतिव्याप्तिरित्यर्थः विशिष्टधर्मावच्छिन्नाधिकरणत्व
स्येव तदवच्छिन्नाधेयत्वस्यानतिरिक्तत्वादिति भावः। यत्किंचिदिति साध्यवत्तद्वृत्तित्वावच्छिन्न इत्यर्थः। नानाधिकरण
साध्यकेति। यत्र साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणनानात्वेत्यर्थः। तेन कस्याञ्चिदपि वन्हिव्यक्तेर्नानाधिकरणत्वेति

सि. जा. त्वविरहेपिनवह्निसाध्यकधूमाद्यसंग्रहः।सर्वत्रकेवलान्वयिनितद्भिन्नेचसार्वभौममतमुपस्थापयति।केचित्त्विति।हेत्वधिकरणइ
८ तिसप्तम्यर्थोवच्छेद्यत्वंनत्वसाध्यवद्वृत्तित्वाभावेन्वितं।तेनैवेति।हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेनैवेत्यर्थस्तस्यचसाध्यवद्वृत्तित्वेनसहान्व
यःसाध्यवत्त्वमपियेनसंबंधेनयेनरूपेणसाध्यंतानतत्संबंधेनतद्रूपावच्छिन्नवत्त्वंबोध्यम्।तेनसमवायेनवन्हेःसाध्यत्वेधूमेविशिष्टस
त्त्वसाध्यकेसत्त्वादौनातिव्याप्तिः।तदधिकरणभिन्नत्वमिति।तदत्यन्ताभावत्वोक्तौद्रव्यंसत्त्वादित्यादावतिव्याप्तिःगुणाद्यवच्छे

तत्रकेवलान्वयिनिसाध्यनिष्ठाधेयत्वानिरूपकाधिकरणाप्रसिद्ध्यानानाव्यक्तिसाध्यकेचएकसाध्यव्यक्तिनिष्ठा
धेयत्वानिरूपकाधिकरणत्वं।साधनाधिकरणव्यक्त्यन्तरस्येत्यव्याप्तिः।क्वचिद्व्यभिचारिण्यतिप्रसंगश्चाद्ये।
द्वितीयेचसाध्यवैयधिकरण्येयदिसाध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकोभेदोविवक्षितस्तदाकेवलान्वयिनि
यदिचयत्किंचित्साध्यवद्व्यक्तिभेदस्तदानानाधिकरणसाध्यकेसर्वत्राव्याप्तिः केचित्तुसाध्यसामानाधिकरण्यंहेतुतावच्छे
दकसंबन्धेन।हेत्वधिकरणेतेनैवसम्बन्धेनसाध्यवद्वृत्तित्वाभावस्तदधिकरणभिन्नत्वमर्थस्तेनधूमस्य॥

देनद्रव्यवृत्तित्वाभावस्यैवद्रव्यावच्छेदेनसत्तायामभावसत्त्वादतोभिन्नत्वपर्यन्तानुसरणंभेदस्तुनाव्याप्यवृत्तिः।तदव्याप्यवृ राम
त्तित्वेतुतादृशवृत्तित्वाभाववतीयावतीव्यक्तिस्तत्तद्भेदकूटवत्त्वंवक्तव्यमितिभावः॥हेतुतावच्छेदकसंबंधेनहेत्वधिकर ८

णइत्यस्य फलमाह। स्वावयवे संयोगेनेति अवृत्तावपि न क्षतिरित्यन्वयः। तथा च तादृशसम्बन्धेन हेत्वधिकरणत्वाप्रवेशे स्वावयवा
वच्छेदेन धूमस्य वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववत्त्वाद्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्यान्न पुनरसंभवः इदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादि केवला
न्वयिनि लक्षणसंभवादिति भावः अत्र चोत्पत्तिकालावच्छिन्ने घटे पृथिवीत्वे रूपवद्वृत्तित्वं नेत्यादिप्रतीत्या घटाद्यवच्छेदेन
पृथिवीत्वादौ रूपवद्वृत्तित्वाभावाभ्युपगमे हेत्वधिकरणनिष्ठमवच्छेदकत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यं तेन रूपवान् पृथिवीत्वादित्यादौ
नाव्याप्तिः। तत्र घटनिष्ठावच्छेदकत्वस्योत्पत्तिकालेनावच्छेदादिति ध्येयं तेनैवेत्यस्य फलमाह। वन्हिमति च समवायेनेति। हे
तुतावच्छेदकसंबन्धेन साध्यवद्वृत्तित्वानुक्तौ सम्बंधसामान्येन हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वसामान्याभावो न निवे
श्यः साधनाधिकरणाद्यवच्छेद्यतादृशाभावस्याप्रसिद्धेः किंतु यत्किंचित्संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावः प्रवेशनीयः तथा च हेत्वधि
करणपर्वताद्यवच्छेदेन धूमादौ वन्हिमत्समवेतत्वाद्यभावसत्त्वादसंभव एव स्यात् यदि तेनैव संबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वप्रवेशो न
स्यादिति भावः। ननु हेत्वधिकरणावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्याधिकरणाप्रसिद्ध्या लक्षणमिदं ऽसंभवि तदधिक
रणस्यैव तन्निष्ठधर्मावच्छेदकतया गगनजलत्वादौ वन्हिमत्पर्वतसंयुक्तत्वाभावस्य धूमवत्पर्वतानवच्छेद्यत्वादत आह।
तादृशाभावश्चेति। हेत्वधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभावश्चेत्यर्थः। संबंधान्तरेण हेतुतावच्छेदकसंबंधान्यसम्बन्धेन
तथा च हेतुमत्पर्वतावच्छेद्यत्वविशिष्टस्य वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्याधिकरणत्वं पर्वतीयरूपादावेव प्रसिद्धमिति भावः। य

द्यपिरूपादौ वन्हिमत्संयुक्तत्वाद्यभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्र पर्वतादिकं नावच्छेदकं भावाभावयोरेकत्र वृत्त्यर्थमेवावच्छेदकस्वीका
रादित्यप्रसिद्धिर्नादवस्थ्यं न च महानसादिसंयुक्ते कालिकादिसम्बन्धेन पर्वतादिनिष्ठघटादौ वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्य पर्वताद्य
वच्छेद्यत्वप्रसिद्ध्या न दोषइति वाच्यम्। इत्थमपि एतद्रूपवाने तद्रूपादित्यादावेतद्वृत्त्यधिकरणावच्छेदेन एतद्रूपवत्समवेतत्वा
भावस्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् तथापि पर्वतावच्छेदेन तदीयरूपेन वन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्या व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वस्वीका
रादित्यमभिधानेहेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं तद्वृत्तित्वेवाग्रंथतात्पर्यं तथा च व्या

स्वावयवे संयोगेन वन्हिमति च समवायेनावृत्तावपि न क्षतिः। तादृशाभावश्च सम्बन्धान्तरेण तत्रैव वर्तमाने सुलभः॥

प्यवृत्तेरवच्छेदकत्वासत्त्वेपि साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं तद्भिन्नत्वमादायैव लक्षणसंगतिः न च वस्तुग
त्या साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टस्य यस्याधिकरणं हेत्वधिकरणं तदन्यत्वाप्रसिद्धेर्वन्हिमान्धूमादित्यादावव्याप्तिः स्वावयवाव
च्छेदेन वन्हिमत्संयुक्तत्वाभाववतो धूमस्याधिकरणतायाः साधनवत्सर्वतादौ सत्त्वात् साध्यवद्भिन्नत्वाभावविशिष्टयद्व्यक्ति
त्वावच्छिन्नाधिकरणत्वं। हेतुमतस्तदन्यत्वोक्तौ तु वन्हिमान् धूमादित्वाच्च ज्ञेयत्वादित्यादौ सर्वत्रैवासंभवः साध्यवत्संयु
क्तत्वादिविशिष्टतत्तद्रूपादिव्यक्तित्वस्य गुरुतया प्रमेयरूपत्वावच्छिन्नायाः प्रतियोगितायाः इव तदवच्छिन्नाधिकरणत्वा

प्रसिद्धेः केवलस्यातिप्रसंगएवविशिष्टधर्मस्याधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वकल्पनादितिवाच्यं सार्वभौमानांमतेप्र
तियोगितायाइवाधिकरणताया अपिगुरुधर्मावच्छेद्यत्वोपगमात् अन्यथासमवेतत्वादिकमपेक्ष्यसत्तावत्समवेतत्वत्वस्यगुरुत
यासाध्यवद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्ध्यासत्तावान्द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्तिप्रसंगात् ननुसाध्यसामाना
धिकरण्यवतोनतदभाववत्त्वमतोद्रव्यंसत्त्वादित्यादौव्यभिचारिण्यतिप्रसंगइत्यतआह। व्यभिचारिणस्त्विति। तादृशीतिहे
तुताघटकसम्बन्धेनहेतुमतीत्यर्थः। तादृशाभाववत्त्वंसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्त्वं अत्रैवानुभवंप्रमाणयतिसत्तायामित्यादि ९

व्यभिचारिणस्तुव्यभिचारनिरूपकाधिकरणएवतादृशितादृशाभाववत्त्वं। सत्तायांगुणेनद्रव्यत्वसामानाधि
करण्यमिसत्त्वनुभवात्। नचैवंगुणकर्मान्यत्वविशिष्टत्वेऽव्याप्तिः। विशिष्टस्यानतिरिक्तत्वात् ११

वंसत्तायामपिद्रव्यत्व
सामानाधिकरण्यविरहेविशिष्टसत्त्वइति। विशिष्टसत्त्वशब्दप्रतिपाद्यहेतावित्यर्थः यथाश्रुतेगुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्ता व्य
क्तावव्याप्त्याशंकायामुत्तरग्रंथेनतदनिरासादसंगत्यापत्तेः। अनतिरिक्तत्वादिति। विशेष्यविशेषणाभ्यामभिन्नत्वादित्यर्थः। तथा
चगुणादिकंनहेत्वधिकरणमतोनाव्याप्तिः उभयत्वमपिएकविशिष्टापरत्वमेवतच्चातिरिक्तमेवनातःस्पर्शवान्मूर्तत्वभूतत्वो
भयस्मादित्यादावव्याप्तिरितिभावः यद्यपिहेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणावच्छेदेनेत्युक्तावपिविशिष्टसत्तादिहे

तौना व्याप्तिः न च धूमाधिकरणमहानसाद्यवच्छेदेन पर्वतीयादिधूमे वन्हिमत्संयुक्तत्वाभावस्य चालनीन्यायेन सत्वाद्व्याप्तिः महानसादेरपि कालिकादिसम्बंधेन पर्वतीयधूमाधिकरणत्वात् तत्र साध्यवद्वृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वादिति वाच्यम् स्वावच्छिन्नाधिकरणावच्छेद्यसाध्यवद्वृत्तित्वाभाववद्वृत्तिधर्मवत्वमित्यस्यैव फलितार्थस्य न तद्धूमत्वधर्ममादायेव लक्षणसंभवेन धूमत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वेपि क्षत्यभावात् तथापि विशिष्टस्यातिरिक्तत्वान्न एवाव्याप्तिवारणसंभवे हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वप्रवेशे गौरवमसंभवो वा विशिष्टनिरूपकाधिकरणत्वाप्रसिद्धेः एवं धूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकत्वेनाद्रूपेण कथायां हेतोरुपन्यासो न स्यादित्याशयः ननु विशिष्टसत्वस्यातिरिक्तत्वे मानाभावः न च गुणो विशिष्टसत्तावानिति प्रतीत्यभावस्यैवमानं गुणस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वविरहादेव तादृशप्रतीत्यसंभवात् न च विशिष्टनिरूपितमधिकरणत्वमप्यतिरिक्तं न दा विशिष्टमेवातिरिक्तमस्तु विशिष्टाधिकरणतायाः क्लृप्ताधिकरणतास्वरूपत्वाभ्युपगमात् किंच विशिष्टस्यातिरिक्तत्वे द्रव्यं विशिष्टसत्तावदिति निर्णयदशायामपि द्रव्यं न सत्तावदिति प्रत्ययप्रसंगः सत्ताभाववद्बुद्धिं प्रति सत्तानिश्चयस्यैव विरोधितायान्तद्सत्वात् । स्वातंत्र्येण विरोधितान्तरकल्पने गौरवात् एवं विशेषणविशेष्योभयग्राहकसामग्रीविरहेपि विशिष्टग्रहप्रसंगः तदुभयग्राहकसामान्याविशिष्टस्य ग्रहे हेतुत्वकल्पनेपि गौरवं तत्र स्फुटमेवेत्यत आह । अनतिरिक्तत्वेत्विति । गुरवस्तु विशिष्टस्यातिरिक्तत्वादित्यग्रे यस्य विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वस्यातिरिक्तत्वादित्यर्थः । तथा च हेतुतावच्छेदकविशिष्टहेत्वधिकरणा

वच्छेदेन तादृशवृत्तित्वाभाववत्त्वमपि निवेश्यमतो नाव्याप्तिरित्याशयः ननु विशिष्टाधिकरणत्वं यदि नातिरिक्तं विशिष्टसत्तावानिति प्रतीतेः प्रत्येकनिरूपिताधिकरणताद्वयावगाहितयैवोपपत्तेः अन्यथा विशेषणाभावनिर्णयदशायामपि विशिष्टसत्तावत्त्वप्रतीत्यापत्तेः विशिष्टसत्ताबुद्धौ विशेषणाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबंधकतायाः स्वातंत्र्येण कल्पनापत्तेरित्यत आह। अनतिरिक्तत्वेतीति प्राहुः। विशेषणेति विशेषणं तु गुणकर्मान्यत्वं विशेष्यं सत्ता तयोः सामानाधिकरण्यात्मकसंबंधस्यैवेत्यर्थः साक्षात्संबन्धेन तस्य व्यभिचारित्वादाह। परंपरयेति। अवच्छेदकताख्यस्वरूपसंबंधेनेत्यर्थः सत्वगुणकर्मान्यत्वयोर्द्रव्य एव सामानाधिकर-

अनतिरिक्तत्वे तु विशेषणविशेष्यसंबंधस्यैव परंपरया व्याप्तत्वात्। केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्याहुस्तच्चिंत्यं। सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति ११

ण्यमिति प्रतीत्यावच्छेदकतासम्बन्धेन तदुभयसामानाधिकरण्यस्य द्रव्य एव सत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः। नन्वेवं ज्ञेयत्वाधिकरणपटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्ववद्वृत्तित्वाभाववत्पटीयरूपादावेव सत्त्वात्तदधिकरणाभिन्नत्वमस्त्येव ज्ञेयत्वादिहेतावित्यग्रे केवलान्वयिन्यव्याप्तिप्रदर्शनमसंगतमत आह। केवलान्वयिनीति। द्वितीयेति। तत्र साध्यवद्भिन्नस्याप्रसिद्धत्वादिति भावः। यद्यपीदं वाच्यं प्रमेयादित्यादौ तादात्म्येन केवलान्वयिनि हेतौ प्रथमलक्षणे व्याप्तिः संभवति प्रमेयावच्छेदेन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वविरहेणाऽप्रसिद्धेः। न च घटाद्यवच्छेदेन वाच्यत्वव-

तादात्म्यविरहो घटत्वादौ सुलभः। तथा सति। घटत्वं घटे न वाच्यमिति प्रतीत्यापत्तेः तथापि स्वाधिकरणनिरूपितहेतुतावच्छेदकसम्ब
न्धेन साध्यवद्वृत्तित्वाभावोऽत्र लक्षणघटक इत्यभिप्रायेण द्वितीयलक्षणाभिधानं स्वपदस्य तत्तत्साधनव्यक्तिपरतया तादात्म्येन पटा
त्मकहेत्वधिकरणीभूतपटव्यक्तिनिरूपिततादात्म्येन वाच्यत्ववत्तादात्म्यकत्वाभावस्य पटावच्छेदेन पटत्वादावेव प्रसिद्धेः। व
स्तुतस्तु केवलान्वयित्वं वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमात्रं न तत्त्ववच्छेदकगर्भं। तथा च तादात्म्येन किंचिदपि प्रमेयं न केवलान्वयी
ति द्वितीयलक्षणे एवं तादृशकेवलान्वयिन्यव्याप्तिसंभवात् यथाश्रुतमेव सम्यगिति ध्येयं न त्वाद्ये केवलान्वयिनि चाव्याप्तेरिति केव

प्रतीतिर्हि द्रव्यत्वे गुणेन पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रतीतिवत्सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यावच्छे
दकत्वस्य परंपरासंबन्धेन सामानाधिकरण्यस्य वा (लान्वयिसामान्ये व्याप्तेरभिधानं द्वितीयलक्षणाभिप्रायेणेत्यर्थः। प्र
थमलक्षणे यत्किंचित्केवलान्वयिनि तादात्म्येन प्रमेयादिहेतावव्याप्तावपि न क्षतिरित्याहुः सत्तायां गुणेन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्य
मिति प्रतीतिः सत्तानिष्ठद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यस्यावच्छेदकत्वाभावं गुणादावगाहते इत्यत्र समानाकारकप्रतीतिं दृष्टान्तयति।
द्रव्यत्वे गुण इति ननूक्तप्रतीतेर्गुणावच्छेदेन द्रव्यत्वे पृथिवीत्वसामानाधिकरण्याभावो विषयः गुणस्य द्रव्यत्वानधिकरणतया त
न्निष्ठपृथिवीवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वासंभवात् किंतु द्रव्यत्वनिष्ठं यत्पृथिवीत्वसामानाधिकरण्यं तदवच्छेदकत्वाभाव एव

गुणे विषय इति तद्धीयमपि इति भावः। अवच्छेदकत्वाभावमिति। प्रासङ्गिकमन्यथाभिप्रायेणेदं सत्तायां गुणे न द्रव्यत्वसामानाधिकर
ण्यमित्यादिशब्दस्थले ऽवच्छेदकत्वोपस्थापकपदान्तरविरहात् तदभावस्य गुणादौ बोधयितुमशक्यत्वात्। किन्तु सत्ता निष्ठद्र
व्यत्वसामानाधिकरण्यं न गुणावच्छेद्यमित्याकार एव तत्र बोधः। गुणादावित्यत्र सप्तम्यर्थस्य नञर्थे ऽन्वयादिति ध्येयं नन्वे
वं तादृशप्रतीतेः सामानाधिकरण्याभावविषयकत्वमनुभवसिद्धं विरुध्येत सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तित्वेन तदवच्छेद
कत्वाप्रसिद्ध्या तादृशावच्छेदकत्वाभावविषयकप्रतीतेर्भ्रमत्वापत्तिश्चस्यादत आह॥ परंपरासंबंधेनेति॥ निरूपकताख्यस्व
रूपसंबंधेनेत्यर्थः। नत्ववच्छेदकताख्यस्वरूपसम्बन्धेनेत्यर्थः तथा सति सत्तायां द्रव्येन द्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमिति प्रती
तिप्रसङ्गात्। सामानाधिकरण्यस्याव्याप्यवृत्तया क्वाप्यवच्छेदकत्वसंबंधेन तस्यासत्वात्। नत्विति। तथा च द्रव्यं सत्त्वादि
त्यादाववनिव्याप्तिरिति भावः॥ ननूक्तदृष्टान्तस्थले बाधकसत्वादवच्छेदकत्वाभावोऽस्तु प्रतीतेर्विषयः प्रकृते तु सा स्वासामानाधि
करण्याभावविषयकत्वेन किंचिद्बाधकमस्तीत्यतो बाधकमाह॥ सत्तानेति॥ तथा च सत्तायां द्रव्यवृत्तित्वाभावसत्वे द्रव्यवृत्ति
त्वाभाववद्वृत्तित्वधीस्तत्र न स्यादिति भावः। ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावोऽव्याप्यवृत्तिरेवेति तद्वे दोषप्रवृत्तिर्वाच्यः तथा च द्रव्यगु
णात्मकविभिन्नावच्छेदेन तयोः सत्तायां समवेशात्कुतो विरोध इत्यत आह॥ द्रव्यवृत्तित्वाभावइति नन्वेवं मूलेन कपिसं
योगीति प्रतीत्या वृक्षादौ कपिसंयोगाभावोपि न सिद्ध्येत् तत्रापि वृक्षनिष्ठसंयोगावच्छेदकत्वाभावस्य मूलेवगाहनसंभवा द

तआह॥ बाधकभावादिति॥ कपिसंयोगाभावो न वृक्षवृत्तिरित्यादिप्रत्ययस्यासंभवादिति भावः॥ ननु द्रव्यवृत्तित्वाभावो न सत्तावृत्तिरिति प्रतीतिरेवासिद्धा द्रव्यवृत्तित्वाभावो गुणावच्छेदेन सत्तावृत्तिरिति प्रत्ययात्॥ एकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादन्तो दोषान्तरमाह॥ अतीन्द्रियेति॥ मनस्त्ववदणुत्वादित्यादावित्यर्थः। तत्र अतीन्द्रियसाध्यके असद्धेतौ॥

अभावं गुणेऽवगाहते। ननु सत्तायामेव द्रव्यवृत्तित्वाभावं सत्ता न द्रव्यवृत्तित्वाभाववती द्रव्यवृत्तित्वाभावेन। सत्तावृत्तिरित्यादिसर्वजनप्रसिद्धप्रतीतिनिर्बाधितत्वात्। बाधकाभावात्तु संयोगतदभावयोरवच्छेदकभेदेनैकत्रप्रतीत्या तदुभयोरेकत्रसिद्धिः। अतीन्द्रियसाध्यकेऽतीन्द्रिये व्यभिचारिण्यतिप्रसंगाच्च॥

ननु प्रत्यक्षासंभवेनाप्यणुत्वं मनस्त्वसामानाधिकरण्याभाववत् मनस्त्वाभाववद्वृत्तित्वात् पृथिवीत्ववदित्यनुमानेनैव तत्र सामानाधिकरण्याभावः सेत्स्यतीत्यत आह॥ न चेति॥ तद्वृत्तीति साध्यवद्वृत्तिभिन्नत्वस्येत्यर्थः॥ तथा चोक्तानुमाने मनस्त्ववत् वृत्तिभिन्नत्वमुपाधिस्तस्य च साध्यव्यापकत्वं घटत्वादौ साधनाव्यापकत्वं द्रव्यत्वादौ ग्राह्यं भेदस्याव्याप्यवृत्तित्वे

तुसाध्यवद्वृत्तितत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूट उपाधिर्बोध्यः ननूक्तोपाध्यप्रतिसंधानदशायामुक्तानुमानादेव साध्यवद्वृ-
त्तित्वाभावसिद्धिस्तत्र भविष्यति अन्यथा व्याप्यंतरस्यापि तत्रातिप्रसङ्गादित्यत आह। किंचिदभित्यादि॥ तथा च कालो गो-
मान्गोत्वादित्यादौ कालिकसम्बंधेन हेतावव्याप्तिः। कालिकसम्बंधेन हेतुमति महाकाले तेन संबंधेन कालवृत्ति-
त्वाभावस्य कुत्राप्यसत्त्वात् न च कालावच्छेदेन गगनादावेव साध्यवद्वृत्तित्वाभावस्य प्रसिद्धिः कालस्य गगनाद्यनधिक-

तत्र सामानाधिकरण्याभावस्य प्रत्यक्षत्वासंभवेनासिद्धेः। न च तदभाववद्वृत्तित्वेन तत्र तदनुमेयं॥ तद्वृ-
त्तिभिन्नत्वस्योपाधित्वात्॥ ९॥

रणत्वेन तन्निष्ठवृत्तित्वाभावे कालावच्छेद्यत्वासंभवात् कालिकसम्बन्धेन गगनादेर्वृत्तिमत्त्वस्वीकाराच्च यद्यपि गोत्वाद्यधिकर-
णतत्तत्क्षणावच्छेदेन कालवृत्तित्वाभावस्य तत्तत्क्षणासमानकालीनेन तत्तत्क्षणगोचरज्ञानेन प्रसिद्धिः तत्तत्क्षणस्यापि विषयतया
स्वविषयकज्ञानाधिकरणतया तन्निष्ठतादृशवृत्तित्वाभाववत्तायामवच्छेदकत्वसंभवात् तथापि महाकाल एव कालिक-
सम्बन्धेनाधिकरणं उपाधीनां तु तत्तद्वृत्तितायामवच्छेदकत्वमात्रमिति प्राचीनसिद्धान्तमनुरुध्येत् महाकालनिरूपित-

सिं.जा. विशेषणतयावाहेनाव्याप्तिरीदृश्याः इदमिदानीमित्याकारकप्रतीतिनियामकविशेषतायायोविशेषस्तेन हेतुतायामिति व्याख्य-
१२ यानादृशविशेषणतायाः प्राप्तेः सामान्यत एव विभिन्नकालीनयोर्नाधाराधेयभाव इति मतेनानुपपत्तिगन्धोपि स्वसमानका-
लीनस्वविषयतयाप्यनधिकरणत्वेन तदवच्छेदेन ज्ञाने साध्यवद्भिन्नत्वाभावप्रसिद्ध्यसंभवादिति ध्येयं॥ अत्र हेतुतावच्छेदकसं-
बन्धेन स्वाधिकरणे स्वनिरूपितहेतुतावच्छेदकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नत्वाभावस्य विवक्षायां न कोपि दोषः साधनगोत्वाधिकरणमहाका-

किन्त्व इदमिदानीमिति प्रतीतिनियामकविशेषणताविशेषणे हेतुतायां सद्धेतावव्याप्तिः।
तेन संबंधेनाधिकरणे कालेनेन संबंधेन साध्यवद्भिन्नत्वस्य विरहिणोऽप्रसिद्धेः॥

लावच्छेदेन गोत्वनिरूपितकालिकसंबंधेन साध्यवद्भिन्नत्वाभावस्य घटादावेव प्रसिद्धत्वात् साध्यसामानाधिकरण्यत्वं यद्धर्मावच्छि-
न्नाधिकरणावच्छेद्य हेतुत्वनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकं तद्धर्मवत्त्वं वा विवक्षितम्। इत्थं च वाच्यं प्रमेयादित्यादौ प्रमेयत्वव्य-
क्तौ नाभेदेपि नाव्याप्तेर्भेद इत्यस्मद्गुरुचरणाः॥ केचित्तु स्वनिष्ठं यत्साध्यवद्भिन्नत्वं हेत्वधिकरणावच्छेदेन तदभावाधिकरणाभिन्नत्वमित्य- एम
र्थः। तादृशाभावाधिकरणत्वं सद्धेतुस्थले स्वभिन्नव्यक्तावेव प्रसिद्धमतो नाव्याप्तिरित्याहुः साध्यवद्भिन्नत्वाभावाधिकरणत्वसामा- १२

न्येयन्निष्ठत्वयदधिकरणावच्छेद्यत्वोभयाभाववत्त्वंव्याप्तिःपर्वतीयरूपनिष्ठंयत्सर्वतावच्छेद्यंवन्हिमत्संयुक्तत्वाभावाधिकरणत्वंनतत्
द्धूमनिष्ठंयच्चधूमनिष्ठंनतद्धूमाधिकरणावच्छेद्यमधिकरणभेदेनतस्यनानात्वात्।अन्यथापर्वतेतदीयरूपेणवन्हिमत्संयुक्तत्वमितिवत्पर्वते
धूमेनवन्हिमत्संयुक्तत्वमित्यादिप्रतीत्यापत्तेः अतोवन्हिमान्धूमादित्यादौनाव्याप्तिः व्याप्यवृत्तेरवच्छेदकत्वास्वीकारेतुतादृशाभावाधि
करणत्वसामान्येयदधिकरणावच्छेद्यत्वसामान्याभाववत्त्वमित्येववाच्यमित्यादिकंपुनरुद्धरत्वादुपेक्षितंवाच्यत्वादिसाध्यकेतादा
त्म्येनहेतावव्याप्तेश्चवाच्यत्ववतादात्म्याभावाप्रसिद्धेः एतेनसत्तायांकर्मणिनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमितिप्रतीतौकर्मणइवकंसत्त्व
योःसमवायस्याप्यवच्छेदकत्वंभासते अन्यथाइदानींसत्तायांनद्रव्यत्वसामानाधिकरण्यमित्यादिप्रतीत्यापत्तेःएतत्कालस्यकर्मीनतिरेका
त् एवंचयद्धेतुव्यान्यधिकरणीयहेतुतावच्छेदकसंबन्धेसाध्यवद्वृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वंनास्तिनत्वमित्यर्थःकालोगोमान्गोत्वादित्या
दौकालवृत्तित्वाभावावच्छेदकत्वस्यद्रव्यत्वादिनिष्ठआत्मसमवेतत्वादेरप्रसिद्धस्यगोत्वाधिकरणीयकालिकसम्बन्धेविरहान्नाव्या
प्तिरित्यपिनिरस्तमितिसंक्षेपः॥ इतिसिंहव्याघ्रलक्षणद्वयपूरणं॥ समाप्तोयं॥ शुभंभवतु॥ श्रीसंवत् १९४६ मि॰ जेठव
दि ५॥॥ ६

इस्तिहारदियाजाताहैग्राहकलोगोंकोकीबम्बइ·आगरामेरट·लखनऊ·कलकत्ता·इलाहाबाद·
बनारसऔरकइएकछापेके पुस्तकैंहमारेइहामोजूदहैं
जिनमहाशयोंकोलेनेकीइ च्छाहोयतोआधआनेका
टिकटभेजकेसूचीमगवायलेवेंइसकार्यकेसम्पादकबाबूकोलेश्वरसिंहबुकसेलरबनारस।

इतिजागदीशीपंचलक्षणीसमाप्ता